

Aleksandra SAMADOWA

Uniwersytet Warszawski

Номінації їжі в українських і польських фразеологізмах

Своєрідність і неповторність кожної мови значною мірою виявляється у її фразеологічному матеріалі. Фразеологія як самостійна дисципліна з'явилася в середині ХХ ст., хоча перші праці, присвячені фразеологізмам, з'явилися вже у 20-ті роки ХХ ст. Головним об'єктом фразеології „(...) є сукупність усіх фразеологізмів мови. Фразеологізм (...) – відтворюване, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою словосполучення”¹. Дослідженням фразеології займалися багато лінгвістів, наприклад, Ш. де Баллі, В. Виноградов, В. Телія, Є. Малиновський, В. Мокієнко, Л. Скрипник, В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Ужченко, В. Винник, Й. Млачек, С. Скорупка, А. Левіцкі, А. Марковські, В. Хлебда, Є. Бартмінський.

У сучасному мовознавстві дослідники розглядають питання фразеології і фразеологізмів у функціональному напрямку, у зв'язках з культурою і – передусім – в антропоцентричному аспекті². Окремим питанням, яким займаються лінгвісти, є побудова термінологічного апарату, який пов'язаний з цією галуззю науки³. Ведуться дослідження фразеології на матеріалі окремих мов, зокрема, української та польської, натомість майже немає окремих лексикографічних чи систематизованих теоретичних опрацювань, присвячених зіставленню українсько-польських та польсько-українських фразеологізмів.

Загалом українська фразеологічна лексикографія має значний доробок. Головні видання – це *Словник фразеологізмів української мови* під редакцією В. Винника⁴, а також *Фразеологічний словник української мови* під редак-

¹ В. Ужченко, Д. Ужченко, *Фразеологія сучасної української мови*, Київ 2007, с. 7.

² *Ibidem*, с. 11.

³ Див. Д. Мицан, *Podstawowe problemy polskiej i ukraińskiej frazeologii* [в:] *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія Лінгвістика і літературознавство*, ч. 4, Бердянськ 2010, с. 334–340.

⁴ *Словник фразеологізмів української мови*, за ред. В. Винника, Київ 2003.

цією В. Винника, Л. Паламарчука і В. Білоноженка⁵. Натомість у польському мовознавстві класичним виданням є *Słownik frazeologiczny języka polskiego*⁶ С. Скорупки, а також *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*⁷, опрацьований А. Клосіньскою, Е. Соболю і А. Станкевич. Ця стаття спирається на матеріал, який міститься у наведених словниках. Крім вищезгаданих опрацьовань, є інші словники, які представляють внутрішньомовний фразеологічний матеріал, або містять парадигматичні групи фразеологізмів⁸. Вони різняться за обсягом, доповнюють один одного і систематизують знання про фразеологічні одиниці. На жаль, поки що немає польських словників фразеологічних синонімів чи антонімів, що ускладнює міжмовне порівняння системних зв'язків.

Окремим питанням фразеології, яким займаються мовознавці, є зв'язок між фразеологізмами і прислів'ями (пареміями). В українському мовознавстві ці групи здебільшого розмежуються і досліджуються окремо⁹. Про це пише, наприклад, І. Кононенко: „Суміжними із фразеологічними одиницями є такі мовні знаки, як стійкі словосполучення та прислів'я. Ці типи одиниць характеризує наближеність до фразеологічних зворотів і, водночас, відмінність за рядом показників”¹⁰. Водночас деякі дослідники не вважають фразеологізми і прислів'я принципово різними одиницями¹¹ і об'єднують їх як матеріал в одних публікаціях¹². У своїй роботі я не включаю прислів'я до складу фразеологічних зворотів, оскільки паремії передають сформовану думку, а фразеологізми не виступають як самостійні судження.

У межах української та польської мов функціонує багато фразеологічних одиниць, які увібрали в себе назви їжі. Їжа – це не тільки необхідність для підтримання біологічного життя людини, це великий пласт культури, проявом

⁵ Фразеологічний словник української мови, за ред. В. Винника, Л. Паламарчука, В. Білоноженко, Київ 1993.

⁶ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1977.

⁷ A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.

⁸ Див. В. Калашник, Ж. Колоїз, *Словник фразеологічних антонімів*, Київ 2008, Г. Удовиченко, *Словник українських ідіом*, Київ 1968, *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, pod red. J. Bralczyka, Warszawa 2008, *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, pod red. S. Bąby, J. Liberka, Warszawa 2003, і ін.

⁹ Л. Паламарчук, *Передмова* [в:] *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1993, с. 4.

¹⁰ І. Кононенко, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012, с. 290.

¹¹ Див.: Т. Космеда, Т. Осіпова, М. Четирба, Л. Малецький, О. Ерделі, *Українська фразеологія: теорія, вправи, тести, словник (для студентів української філології)*, Poznań 2011.

¹² Див.: S. Skorupka, *Wstęp* [w:] *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1997, s. 6.

якого є різноманітні звичаї, пов'язані з її виготовленням. Ця культура відображається у мові народу у фразеологізмах, які можуть бути описані з різних позицій. У цій статті аналізується компонентний склад таких фразеологічних зворотів у зіставному аспекті.

Виділяємо дві великі групи з фразеологізмів, що містять у собі компонент-номінацію їжі:

- 1) в яку увійшли фразеологізми з компонентами, спільними для обох мов;
- 2) в якій назви їжі є специфічними для кожної мови.

Розглянемо ці групи фразеологічних зворотів.

1. Ця група фразеологізмів значно більша порівняно з другою. Компоненти, що утворюють ці фразеологічні одиниці, повторюються в обох мовах, наприклад: *сіль* // *sól* – ділити хліб та сіль, *буć комуś solą w oku*, *каша* // *kasza* – скуштувати каші, *zjeść kogoś w kaszy*, *біб* // *bób* – на бобах, *dać комуś bobu*, *перець* // *pieprz* – мати серце з перцем, *suchy jak pieprz*, *горіх* // *orzech* – перепадати на горіхи, *dziadek do orzechów*, *мед* // *miód* – мазати медом печі, *dobrać się do miodu*, *сік* // *sok* – видавлювати соки, *karmić się sokami*, *кисіль* // *kisiel* – за сім верст киселю їсти, *dziesiąta woda po kisielu*, *масло* // *masło* – доля маслом губи змастить, *masło maślane*, *пиво* // *piwo* – пива не зварии, *małe piwo*, *молоко* // *mleko* – вмочити в молоко, *mieć mleko pod nosem*, *морква* // *marchew* – моркву терти, *metoda kija i marchewki*, *мак* // *tak* – як мак начетверо, *cisza jak makiet zasiał*, *ягода* // *jagoda* – одного поля ягода, *usta jak jagody*, *груша* // *gruszka* – на потрушені груші, *nie zasypiać gruszek w popiele*, *хрін* // *chrzan* – хрін з ним, *ktoś do chrzani*, *яблуко* // *jabłko* – яблуку ніде впасти, *amator kwaśnych jabłek*, *буряк* // *burak* – наздогад буряків коли моркви треба, *czerwony jak burak*, *горох* // *groch* – наїстися гороху, *jak grochem o ścianę*, *яйце* // *jajko* – не вартий виїденого яйця, *podzielić się jajkiem*, *олія* // *olej* – підливати олії у вогонь, *dolać oliwy do ognia*, *горілка* // *wódka* – заливати лихо горілкою, *podlać coś wódką*, *гірчиця* // *musztarda* – пахне гірчицею, *musztarda po obiedzie*, *цибуля* // *cebula* – хоч по три за цибулю, *ubierać się na cebulę*, *ячня* // *jajecznica* – в ячню, *jajecznica ze szczypiorkiem*, *канюста* // *kapusta* – наме і мій глек на канюсту, *groch z kapustą*. Таку високу повторюваність в обох мовах назв страв і харчів можна пояснити спільними елементами культури. З огляду на кліматичну наближеність і одне праслов'янське минуле обидва народи у своїй народній кухні вживали подібні продукти та страви¹³.

Хоча статистичний метод не є основним у моєму аналізі, на базі дослідженого фразеологічного матеріалу можна визначити, що компонентом, навколо якого згруповано найбільше фразеологізмів, є укр. *хліб* // пол. *chleb*. Хліб – це майже святість для всіх слов'ян і підстава української та польської кухонь ще

¹³ Див. Українське народознавство, за ред. С. Павлюка, Львів 1994, с. 547–560; Z. Gloger, *Kuchnia polska* [w:] *Encyklopedia staropolska*, <http://literat.ug.edu.pl/~literat/glogers/0021.htm> [25.01.2014].

від праслов'янських часів. До нього ставилися з великою пошаною, не викидали навіть найменших крихот. Хліб тісно пов'язаний у свідомості людей зі щоденним, благополучним життям, тому це символ праці, труду, добробуту і життя. Вплив хліба на життя людини виявляється також у мові, зокрема, у фразеології. Значення, які передаються за допомогою фразеологічних одиниць, які включають у себе слова *хліб* // *chleb*, дуже різноманітні. У більшості вони пов'язані з роботою, засобами для утримання: 'заробіток здобутий важкою працею, великими зусиллями' – *тяжкий хліб*, *ciężki kawalek chleba*, 'позбавляти кого небудь заробітку, беручись за цю саму роботу' – *відбивати* (*відбирати, перебивати*) *хліб*, *odbierać / odebrać komu chleb*, 'засоби для існування, здобути власними зусиллями; власні заробітки' – *іти* / *іти на свій хліб*, *pójść na swój chleb*, 'засоби необхідні для прожитку, існування' – *хліб насущний*, *chleb powszedni*, 'жити у нестатках, у бідності, нужді' – *істи сухий хліб*, *suchy chleb*. Глибоко закоріненими у загальнослов'янській культурі є фраземи *ділити хліб і сіль* і *іти з ким хлібом*, що позначає 'пригощатися разом із ким-небудь'. До сьогодення це широко вживаний вислів, який зберігає у собі відповідний звичай. З компонентом *хліб* утворені фразеологізми, характерні для української мови, напр.: 'забезпечити кого-небудь роботою, заробітком' – *дати хліб у руки*, 'карати кого-небудь голодом, обмежуючи найнеобхіднішим у їжі' – *садити на хліб та воду*, *відрізана скиба від хліба* – 'людина, яка відділилася від родини, стала самостійною (про дочку, що вийшла заміж)'. Відповідно у польськомовному матеріалі виступають такі характерні фраземи: 'у католицькому костелі: облатка – *chleb Pański*, 'бути досвідченим' – *jadać chleb z niejednego pieca*, 'потрібний, дуже потребувати' – *potrzebny jak chleb*, 'нічого з цього не вийде' – *z tej mąki chleba nie będzie*. Наведені приклади показують, що компоненти українське *хліб* та польське *chleb* використовувалися у фразеологізмах як ознака добра, чогось рідного або святого.

У межах групи українських і польських фразеологізмів, в яких використовуються відповідні номінації їжі, виділяються підгрупи.

а) Фразеологізми, які збігаються не тільки за номінаційним компонентом, але також повністю за значенням, напр.: *гриб* // *grzyb* – як *гриби по дощі*, *jak grzyby po deszczu*: фразеологічні одиниці сполучаються переважно з дієсловами *рости*, *з'являтися*, *rosnąć*, *zjawiać się*, значення повністю збігаються – це 'швидко і в великій кількості'; пор. *дріжджжі* // *drożdże* – як *на дріжджах* (*рости*), *rosnąć jak na drożdżach*, що позначають 'дуже швидко рости'.

Така тотожність значення фразеологізмів цього підтипу свідчить про спільність походження зворотів в українській і польській мовах та про взаємовпливи в області семантики. Асоціації, які пов'язані з ідіомами такого типу, викликані їхньою образністю. Використання властивостей, наприклад, олії, у простий, яскравий спосіб представляє деякі риси людського характеру, пор.: *олія* // *olej* – *підливати олії у вогонь*, *dolać oliwy do ognia*, що несуть у собі значення 'підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання,

суперечку і т. ін.'. Наближеність значення фразеологізмів в обох мовах може пояснюватися і спільністю запозичення, пор., скажімо, біблізми: *манна* // *tańpa* – *манна з небес падає*, *tańpa z nieba*, що в українській мові вживається переважно із запереченням *не* і яке означає 'що-небудь дістається дуже легко, без особливих зусиль'.

Можливі і взаємні запозичення, пор. *гарбуз* // *arbuз* – *давати гарбуза*, *dać arbuza*, що означає 'відмовляти кому-небудь у сватанні, залицанні'. Цей фразеологізм – приклад запозичення польською мовою з української, тому що саме в Україні був звичай давати гарбуза як відмову небажаному нареченому. У Польщі був зовсім інший звичай – це батьки подавали *czarną polewkę* (*czerninę*) у відмову. Звідси можна зробити висновок про проникання культур, а також про те, що у польських словниках можна зустріти невідповідні стилістичні позначки. В українській мові цей зворот має стилістичну позначку *жартівливий*, але у польській мові, залежно від словника, або подається без жодної позначки, або як *zastarpile*, що може ввести в оману. В цьому випадку можна було б їх змінити на *регіоналізм* – це видається точнішим окресленням.

б) Другу підгрупу утворюють фразеологізми, номінаційні компоненти яких спільні для української та польської мов, проте лише частина зворотів (або взагалі лише один) сходиться в обох мовах, а частина фразеологічних одиниць розходиться. Яскравим прикладом є група фразеологічних одиниць з компонентами *оселедець* // *śledź* – як *оселедців в бочці*, *gnieść się jak śledzie w beczce*, що означає 'дуже багато, надмірно людей, тісно'. Це єдиний випадок вживання слова *оселедець* в українськомовному фразеологічному матеріалі. Значення цього фразеологізму, можливо, увійшло в українську мову з польської. Таке припущення здається правдоподібним з огляду на менше поширення оселедця як страви в Україні, а з іншого боку, з огляду на досить високу позицію в польській культурі. Водночас, у польській мові зустрічаємо ще такі випадки вживання слова *śledź* у фразеологізмах: *ucho od śledzia*, що несе у собі значення 'нічого, зовсім нічого попри всі сподівання', *zjeżdżać na śledzia* – з'їжджати на санчатах на животі'. Зазначимо при цьому, що старовинний звичай вішати оселедець на знак завершення Великоднього посту не знайшов відображення у фразеології, що показує певні розходження між мовною і культурною картиною світу.

в) У цій підгрупі об'єднуються фразеологізми, які мають в обох мовах однаковий номінаційний компонент, але при цьому утворюються різні фразеологічні одиниці з відповідно різним значенням, напр.: *борщ* // *barszcz* – *наплювати в борщ*, *tani jak barszcz*. Значення українського фразеологізму – це 'кривдити кого-небудь, робити комусь щось неприємне, прикре і т. ін.', натомість польське значення – це 'bardzo tani'. При зіставленні цих фразеологічних одиниць зазначимо контраст між їхнім значенням. З точки зору культури, борщ в Україні – це як і хліб, культова страва, але завдяки наявності у складі цієї фразеологічної одиниці другого компоненту *наплювати* загальна семантика звороту негативна. В польській культурі борщу не приділяється великого зна-

чення, навпаки, він сприймається як щось дуже дешеве. Це показує не тільки різницю у мовах обох народів, але також розходження у плані світосприйняття і культури, попри географічну наближеність і спільне праслов'янське минуле.

2. Ця група фразеологізмів містить у собі компоненти, які з'являються тільки на українському або польському матеріалі

а) Першу підгрупу утворюють українські фразеологізми з компонентами, які не виступають у польському матеріалі: *кутя* – *передати куті меду*, *сало* – *як салом мастити*, *тісто* – *не з такого тіста*, *сухар* – *перепастися на сухар*, *квас* – *перцю з квасом дісталояся*, *буханець* – *наїстися буханців*, *сир* – *як сир у маслі*, *хміль* – *хміль бродить у голові*, *гречка* – *хай буде гречка*, *пиріг* – *мазати пирогом*, *редька* – *гірш гіркої редьки* і *паска* – *паски не посвятиться*. Слід зауважити, що, скажімо, *кутя*, *квас*, *сало* і *паска* – це суто українські страви, тому вони не можуть вживатися у польських фразеологізмах. Попри те, що ці страви популярні у щоденному житті, звороти з цими назвами малочастотні в українській мові. Тільки *сало* входить у склад декількох фразеологізмів, але це зовсім не віддзеркалює ступеня його поширення у культурному просторі. Це черговий раз вказує на деякі розходження між картинами світу у мові і в культурі. Подібно ситуація виглядає у випадку вживання слова *гречка*, яка типова для української кухні, але як компонент представлений лише один раз – в ідіомі *хай буде гречка*, що означає 'згодний хтось з ким-, чим-небудь'.

У цю групу включаються також звороти з компонентом *бублик*, що, як не парадоксально, виявляється найбільш продуктивним. Він входить у такі фразеологізми: *дешевший від дірки з бублика* – 'зовсім недорогий, дуже дешевий', *ламатися як гречаний бублик* – 'неспішно реагувати на чиєсь прохання, чиюсь пропозицію і т. ін., навмисне вагатися, упиратися зволікати', *не вартий дірки з бублика* – 'який можна не брати до уваги, яким можна знехтувати; який не має жодного значення', *як торішні бублики* – 'ірон. Уживається для вираження заперечення слова потрібний; зовсім непотрібний', *держати хвіст бубликом* – '1. бути упевненим у собі, бадьорим; вірити у свої можливості, не падати духом; 2. бути самовпевненим, бундючитися, не рахуватися з іншими'. Висока чисельність утворень з компонентом *бублик* свідчить про високий ступінь його образності й асоціацій, що базуються на його фізичних ознаках. Водночас, слід підкреслити, що кількість фразеологічних одиниць зі словом *бублик* перевищила кількість фразеологізмів із більш важливими для української культури словами *сало* чи *гречка*.

б) Цю підгрупу утворюють польські фразеологізми з компонентами, які не повторюються в українському матеріалі, це: *czarna polewka*, *figa*, *flaki*, *wino*, *kotlet*, *herbata*, *jagodzianka*, *kania*, *kawa*, *kielbasa*, *marmolada*, *mąka*, *mięta*, *migdał*, *ocet*, *oliwa*, *pieczeń*, *piernik*, *zupa*, *pietruszka*, *rosół*, *rzepa*, *bulka*, *sos*, *śliwka*, *galareta*, *uługalka*, *winogrona*, *bigos*, *cykoria*, *cynamon*, *rydz*, *dynia*, *kokos*, *pasztet*, *otręby*, *soczewica*, *śmietanka*. У цій групі виступають назви таких польських страв і харчів, як *czarna polewka*, *flaki*, *rosół*, *bigos*, *pasztet*. При цьому дані

номінації входять до складу невеликої кількості фразеологізмів, що розходиться з важливою позицією цих страв у польській культурі. Частина компонентів цієї групи, наприклад, *kokos*, *migdal*, *cykoria*, *cybaton* увійшли до польської кухні, а пізніше – до мови, і тому не вплинули на українську фразеологію.

Українські та польські фразеологізми з назвами їжі виявилися значною мірою спільними для обох мов. Це пояснюється спільним праслов'янським минулим, географічним сусідством і наближеними можливостями щодо використання продуктів харчування. З іншого боку, фразеологічні одиниці, які включають в себе ці самі номінативні елементи, в обох мовах можуть мати різний склад і передавати іншу семантику. Спектр значень аналізованих фразеологічних одиниць дуже широкий. Це засвідчує високу образність компонентів – назв їжі та їхню високу продуктивність. До того ж аналіз мовного матеріалу виявив деякі відмінності між мовною і культурною картиною світу як в українському, так і в польському просторі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Калашник В., Колоїз Ж., *Словник фразеологічних антонімів*, Київ 2008.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012.
- Космеда Т., Осіпова Т., Четирба М., Малецький Л., Ерделі О., *Українська фразеологія: теорія, вправи, тести, словник (для студентів української філології)*, Poznań 2011.
- Мицан Д., *Podstawowe problemy polskiej i ukraińskiej frazeologii* [в:] *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія Лінгвістика і літературознавство*, ч. 4, Бердянськ 2010, с. 334–340.
- Паламарчук Л., *Передмова* [в:] *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1993.
- Словник фразеологізмів української мови*, за ред. В. Винника, Київ 2003.
- Удовиченко Г., *Словник українських ідіом*, Київ 1968.
- Ужченко В., Ужченко Д., *Фразеологія сучасної української мови*, Київ 2007.
- Українське народознавство*, за ред. С. Павлюка, Львів 1994.
- Фразеологічний словник української мови*, за ред. В. Винник, Л. Паламарчук, В. Білоноженко, Київ 1993.
- Gloger Z., *Kuchnia polska* [w:] *Encyklopedia staropolska*, <http://literat.ug.edu.pl/~literat/glogers/0021.htm> [25.01.2014].
- Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.
- Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, pod red. S. Bąby, J. Liberka, Warszawa 2003.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1977.
- Skorupka S., *Wstęp* [w:] *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1997.
- Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, pod red. J. Bralczyka, Warszawa 2008.

FOOD NAMES IN UKRAINIAN AND POLISH PHRASEOLOGY

The article presents a comparative analysis of food names included in Ukrainian and Polish idioms. Some of them are common to both languages, while some are characteristic of just one nation. Furthermore, the meanings of various idioms are shared which can be explained by a common history and culture. Differences show the national character of idioms.

Key words: phraseology, idioms, names, food.